

K. J. Hartman.

Forskarmetoder och forskargärning.

K. J. HARTMAN:

»Åländska kongressen och dess förhistoria» I—V. Acta Academiae Aboensis Humaniora. 1921—32.

»Om förhållandet mellan Karl XII och Görztz på utrikespolitikens område efterkonungens hemkomst från Turkiet till hans död (1714—1718)». Hist. Tidskr. för Finland. 1929.

»Karl XII och hans förnämsta tromän». Historiallinen Arkisto XL. 1933.

»Kring Karl XII:s problemen i mina arbeten». Karolinska förbundets årsbok. 1934.

»Några inlägg i diskussionen om Karl XII:s problemen». Acta Academiae Aboensis. Humaniora. 1934.

»Karl XII och hessarna». Acta Academiae Aboensis. Humaniora. 1935.

I den finlandssvenska universitetspublikationen »Acta Academiae Aboensis. Humaniora» 1935 ingår en längre uppsats, betitlad »Karl XII och hessarna» av K. J. Hartman. Arbetet ifråga utgör slutstenen till en forskarinsats av mindre vanlig karaktär.

Som ung akademiker fick Hartman för nära 50 år sedan sin uppmärksamhet fäst vid problemen kring Sveriges sista kamp för sitt stormaktsvälde. Resultatet blev en avhandling om »Tsar Peters underhandlingar 1716 om landgång i Skåne», genom vilken i diskussionen infördes en förut föga beaktad eller utnyttjad materialgrupp, den ryska. Detta uppslag kom emellertid icke att fullföljas. Författaren ägnade sig under en lång följd av år åt annan verksamhet och kunde först efter världskriget återupptaga sina forskningar. De flesta resultaten därav har han publicerat i nyssnämnda Acta, i första hand i det monumentalala arbetet om »Åländska kongressen och dess förhistoria». I ett flertal mindre uppsatser har han ytterligare utvecklats, i mera lättillgänglig form framställt och försvarat sina teorier.

Då första delen av »Åländska kongressen och dess förhistoria» utkom, byggde forskningen ännu endast eller företrädesvis på vissa materialgrupper. F. F. Carlsson hade 1857 i en för sin tid

tungt vägande avhandling framlagt vissa delar av det svenska material, som är knutet till fredsunderhandlingarna under senare delen av Karl XII:s regering. I arbetena »Sverige och Frankrike 1715—18» (1909—1921) samt »Kejsaren, Sverige och de nordiska allierade från Karl XII:s hemkomst från Turkiet till alliansen i Wien 1719» (Karol. förbundets årsbok 1926—1928) hade Per Sörensson utnyttjat framför allt svenskt och franskt men även saxiskt, österrikiskt och preussiskt material. Det sistnämnda materialet var mera detaljerat genomgånet av B. Lundberg i »Sverige och Preussen 1715—20» (1913—1914). Danska källor hade använts av P. E. Holm i »Studier till den Nordiske Krigs Historie» (1881—1882), och från engelsk synpunkt hade händelseförloppet skildrats av J. Chance bland annat i »Georg I and the Northern War» (1909). Det ryska materialet var däremot jämförelsevis obetydligt känt. En del akter från Ålandskongressen hade emellertid tryckts i Bacmeisters »Beyträge zur Geschichte Peters des Grossen». Detta arbete hade bland annat använts av Sörensson i det förstnämnda av hans arbeten.

Hartman kunde alltså för vissa delar av sitt arbete bygga på dessa och andra forskares resultat med anlitande av samma material som de. I de tre första delarna av sitt huvudverk står han också ännu på samma ståndpunkt som sina föregångare ifråga om tilltron till källorna. Men mer och mer nytt material, framför allt ryskt och hessiskt, indrages av honom i undersökningarna, och så småningom kommer han att slå in på helt andra vägar än vad tidigare skett. I den fjärde delen börjar man iakttaga den begynnande omsvängningen; den framträder fullt tydligt i de därpå följande häftena av femte delen och i de mindre uppsatserna. Hartman gör ingen hemlighet av att han ändrat ståndpunkt. Han underkastar sina tidigare resultat en ingående kritik och vidgår utan vidare de fel och förbiseenden som han anser sig ha begått.

I.

Gången av och förutsättningarna för de underhandlingar, som 1718 kulminerade i fredskongressen mellan Sverige och Ryssland i den lilla byn Lövä i åländska skärgården, skildrar Hartman i de tre första delarna av sitt stora verk i omedelbar anknytning till sitt ungdomsarbete om de dansk-rysk-engelska landstigningsplanerna 1716 och deras misslyckande. Han bygger här fortfarande i huvudsak på ryskt material, men blir på grund av den större omfattningen av detta i stånd att på ett intressant sätt komplettera föregående undersökningar. Tsar Peter spelar

till en början en dominerande roll och hans trohet mot bundsförvanterna anser författaren icke kunna betvivlas.

Då tsaren slutgiltigt beslöt sig för att avstå från det landstigningsförsök han planerat i Skåne 1716 och återförde sina trupper till deras ryska operationsbas och vinterkvarter, Mecklenburg, syntes för ett ögonblick ett öppet krig mellan honom å ena sidan och Georg av England—Hannover och det av denne beroende Danmark endast vara en tidsfråga. Konungen-kurfurstens vrede över vad han kallade tsarens löftesbrott och misstankarna mot hans planer i Tyskland kommo i varje fall att under de följande åren omöjliggöra varje enhetlig och samlad aktion från den nordiska ligans sida. England och Danmark inskränkte sig till en i och för sig nog så besvärande handelsblockad mot Sverige och tsaren gjorde gevär för fot. Under tiden söker Georg på allt sätt stärka sin ställning; med Holland och Frankrike avslutar han trippelalliansen. Peter å sin sida håller sina tyska och ryska diplomater i livlig verksamhet. Genom Hartmans forskning får man en betydligt klarare bild än tidigare av sammanhanget i den ryska politiken och av dess strävanden efter att övervinna verkningarna av brytningen med England. Tsaren lyckades knyta en av ligans medlemmar, Preussen, fast till sig och vann t. o. m. anknytning till Frankrike. Genom lantgreven av Hessen-Kassel fick han även kännning med svenska fredstrevare. Men Hartman betonar kraftigt — och detta i full överensstämmelse med sin dåvarande uppfattning om materialets tillförlitlighet — att tsaren samtidigt som han bedriver dessa underhandlingar, söker förverkliga den gamla tanken om ett gemensamt anfall mot Sverige. »Det erbjöd», säger han, »ett vida säkrare sätt att erhålla fred och de erövrade provinsernas besittningsrätt tryggad». Han framhäver ofta den försiktighet varmed tsaren gick tillväga i den svenska negociationen¹. Tsarens position skildras som ganska god; han har lyckats bryta den av Georg skapade isoleringen kring honom och står ad utrumque paratus: beredd till förhandlingar om fred och förbund med Georg såväl som med Sverige².

Det blir här nödvändigt att följa Hartmans framställning mera noggrant för att komma till full förståelse av hur hans uppfattning i väsentliga punkter på detta tidigare stadium av hans forskning lett fram till de nya synpunkter, som han senare gör sig till tolk för. Oförenligheten av de uppgifter, som från ryskt och annat håll lämnas om resp. länders politik, kommer därigenom till synes. Det är just denna oförenlighet som senare kommit Hartman att slå in på nya vägar.

¹ Ålandskongressen I s. 5.

² I s. 32.

Lantgreve Karl av Hessen var som bekant genom sin son Fredrik med starka band knuten till Sverige. Han framstår på detta stadium av Hartmans arbete som den mest framträdande representanten för den svenska diplomatien, vilken nu efter bästa förmåga söker begagna sig av splittringen inom den nordiska ligan. »Man kan utan överdrift säga, att under året 1716 och en stor del av 1717 den svenska utrikespolitikens väsentligaste trådar förenades i lantgrevens hand»¹. Hartman framhåller dock skarpt med stöd av de ryska källorna, att dennes medlingsförsök mellan Sverige och Ryssland endast resulterade i ett konstaterande av oförenligheten i respektive ståndpunkter. Tsaren ville på sin höjd återlämna Finland, Karl var endast villig att överlämna Petersburg med område på viss tid. Av särskilt intresse är nu att vi för första gången se de två motståndarna formulera sina fredsvillkor. Karl av Hessen ville dock om möjligt behålla ledningen av underhandlingarna i sin hand och i maj 1717 lyckades han av sin svenske namne utverka fullmakter för greve Wellingk och kommissionssekreteraren Preis i Haag att underhandla med England resp. Ryssland; den förre skulle därvid samråda med honom själv. Men konungens ståndpunkt ifråga om fredsvillkoren med Ryssland är alltjämt densamma som förut².

I ett par väsentliga punkter kan Hartman med sitt ryska material komplettera det framför allt av Sörensson framlagda franska och svenska. Det gäller särskilt hans framställning av de ansträngningar, som från Frankrikes sida gjordes för att under alla omständigheter bevara inflytandet i norra Europa åt sig och från de engelska jakobiternas sida för att få till stånd en europeisk koalition mot de hatade hannoveranarna. För båda dessa parter kunde en svensk-rysk fred erbjuda stora möjligheter.

Under tsarens vistelse i västra Europa sommaren 1717 fördes livliga förhandlingar mellan svenska och ryska diplomater. Preis och Wellingk, Poniatowsky, den i svensk tjänst verksamme polacken, Erik Sparre från sin sändebudspost i Paris, lantgreven och hans förtrogna, en Ranck, en Kettler och en Dalwigk, skymta där i större eller mindre roller. Redan 1716 framkastas planen på en fredskongress vid finska gränsen. Intresset koncentreras alltmer kring en enda person, Görtz. Hartman introducerar honom ganska sent och, som det vill synas, nästan med en viss motvilja i framställningen. Den bild han ger av honom och hans kungliga uppdragsgivare är värd att särskilt uppmärksammas. Den kvarstår i stort sett oförändrad i de tre första delarna av »Äländska kongressen och dess förhistoria».

¹ I s. 33.

² I s. 84 o. följ.

Konungen är på detta stadium ännu krigarkungen. Uttalanden sådana som att »Fredrik Wilhelm saknade liksom Karl XII statsmannavyer», »Karl XII, som för egen del var oerfaren och ointresserad för diplomatiens värv», äro ganska betecknande. Ehuru principiellt ingalunda ovillig att lyssna till dem, som rådde till fred med åtminstone några av de många fienderna, lämnar han det egentliga intrigspelet åt andra och synes ibland t. o. m. försumma att tillse, att de svenska fredsaktionerna föras med nödig enhet och konsekvens. Så mycket viktigare är då Görtz' roll. Genom sina ryktbara förhandlingar 1713—14 om restitution av Holstein-Gottorp inställd på tanken om en svensk-rysk-gottorpsk förbindelse, arbetar han efter sitt inträde i Karl XII:s tjänst energiskt på förverkligande av detta projekt. För att ha fria händer motarbetar han konsekvent — det är för Hartman en ledande tanke — Sveriges övriga representanter och diplomater, v. Müllern, Sparre, lantgreven m. fl. och lyckas under sin utländska resa av konungen utverka en synnerligen vidsträckt fullmakt att förhandla och avsluta för hans räkning och i hans namn.

Hartmans uppfattning av Görtz' politiska mål är ej helt ny, men målet framhålles med större skärpa än förut varit fallet. Görtz siktade närmast efter fred och förbund mellan Sverige och Ryssland, eventuellt senare med Preussen och Hannover. Sedan skulle följa ett oförsonligt hämnedekrig mot det hatade Danmark, som skulle få betala laget genom avträdelse av Norge till Sverige, vilket i denna provins skulle få ersättning, »ekvivalent», för de oundvikliga landavträdelserna till Ryssland. Hela sin diplomatiska skicklighet och glänsande dialektik inriktar Görtz fördenskull på att underhålla och öka splittringen mellan Sveriges fiender, erövra åt sig själv ställningen som ledare av dess yttre politik och sist, men icke minst, på att söka förmå konungen till att skänka sitt gillande åt planen. »Görtz försmår sålunda intet medel», framhåller Hartman, »icke ens personligt smicker och vädjan till konungens krigiska instinkter för att inrikta Karls politik just på detta mål»¹. Görtz icke blott pressar sin fullmakt till det yttersta, han drager även stora växlar på sitt inflytande hos konungen i hopp om att så småningom kunna vinna honom för sina synpunkter. Han är först och sist holsteinaren, som icke ens, enligt vad Hartman i förbifarten antyder, kan fritagas från misstanken att driva sina ryska förbindelser längre än vad som var strängt för enligt med Sveriges intressen².

Under en stor del av året 1717 hölls Görtz i överksamhet. Upptäckten av hans och svenske ministern i London, K. Gyllen-

¹ I s. 125.

² I s. 131.

borgs, stämplingar mot Georg I tillsammans med jakobiterna medförde bådas fängslande i februari. Sedan han i augusti frigivits ur sitt holländska fängelse, söker han genast och med framgång komma i kontakt med tsaren, även om Hartman icke sätter tro till hans uppgifter att han skulle personligen ha sammanträffat med denne. Försedd med ryskt pass avreser han sedan över Preussen, Baltikum och Finland till Sverige. Hartman visar hur de underhandlingar, som han på vägen förde med preussiska och sachsiska diplomater ytterligare ökade misstron mellan de förbundna och icke minst deras rädsla för att genom förrådiska separatfreder lämnas ensamma mot Sverige. Samtidigt skickar Görtz ut en fredstrevare till England i samma syfte. En stor triumf firar han, då han i december 1717 får konungens godkännande av sitt förslag om en fredskongress med Ryssland vid finska gränsen.

Det är på sätt och vis betecknande (ehuru Hartman under gången av sitt arbete drager vitt skilda slutsatser därav), att Görtz synes vilja hålla möjligheterna till fred öppna åt alla håll. Genom att till England som underhandlare sända den bekante F. von Fabrice, sin egen landsman, vann han för övrigt ett dubbelt syfte. Först och främst kunde den engelska underhandlingen, vederbörligen utbroderad, användas som påtryckningsmedel mot ryssarna och vice versa. Vidare kunde Görtz därigenom förekomma dem som i likhet med lantgreven, Müllern m. fl. önskade korsa hans planer på fred och förbund i första hand med Ryssland¹. Hartman förutsätter nämligen, att Fabrices beskickning icke var allvarligt menad.

Han påvisar emellertid, att även tsaren å sin sida ingalunda var sysslolös. I sin fruktan för att bli lämnade i sticket av sina bundsförvanter sökte danskarna med honom överenskomma om en anfallsplan mot Sverige, och han syntes för ett ögonblick ganska villig därtill. Den fortfarande existerande engelsk-ryska motsättningen omintetgjorde detta trots tsarens goda vilja (som Hartman nu som förut är angelägen om att framhålla)². Även vid de franska, österrikiska, preussiska och sachsiska hoven korsade svenska, ryska och engelska intriger varandra och bidrogo till att ytterligare förvirra situationen. Som ett väsentligt resultat av alla dessa underhandlingar framstår i varje fall, enligt Hartmans åsikt, att tsaren vid tiden för fredskongressens början stod praktiskt taget isolerad.

Efter långa underhandlingar mellan de svenska ambassadörerna, Görtz och Gyllenborg, och de ryska, kanslirådet Osterman

¹ II s. 4—13.

² II s. 25—26.

och generalfältygmästaren Bruce, om platsen för kongressen, bestämde man sig slutligen för byn Lövä i Vårdö socken strax öster om åländska huvudlandet. Efter en för ryssarna mycket lång och orolig väntan, under vilken de skickligt preparerades med antydningar om svenska fredsunderhandlingar på annat håll, anlände slutligen Görtz själv och hans kolleger våren 1718 till Lövä och det egentliga arbetet kunde taga sin början.

Gången av förhandlingarna skildrar Hartman ytterst ingående. Av största betydelse är att han från början vinnlägger sig om att påvisa den starka kontrasten mellan det av honom framdragna ryska materialet och det av andra forskare företrädesvis eller ensamt utnyttjade svenska. På grund av bristande kännedom om den förra gruppen har denna ytterst betydelsefulla motsättning tidigare antingen icke observerats eller också icke satts in i sitt verkliga orsakssammanhang och getts den vikt den rätteligen förtjänar.

Omständigheter, som nästan med detsamma påkalla vår uppmärksamhet, äro främst den dominerande ställning, som Görtz och Osterman intaga med undanskjutande av sina kolleger, och därefter det starkt holsteinska inslaget i den svenska beskickningen och dess politik. Av Görtz' landsmän märka vi hans förtrogne sekreterare A. E. Stambke och justitierådet P. Paulsen samt den som kurir i viktiga frågor använde kapten van der Fels.

De första, mera officiella konferenserna i slutet av maj månad tjänade endast till att påvisa oförenligheten i respektive ståndpunkter. Ryssarna ville behålla allt vad de erövat, svenskarna icke göra några eftergifter av vikt. Författaren får här tillfälle att framhålla den egendomliga motsättningen mellan denna ryssarnas omedgörlighet och de stora eftergifter, som de enligt Görtz' uppgifter till Karl förut skulle ha varit beredda till, i det att de voro villiga att återlämna både Finland, Livland och det viktigaste av Estland¹.

Då alltså till synes kongressen var på väg att kvävas i sin linda, räddades den genom enskilda konferenser mellan Görtz och Osterman. Sedan den förre förgäves sökt genomdriva återlämnandet av icke blott Finland, som ryssarna icke på allvar tänkte behålla, utan även Reval, förde han förhandlingarna över på en annan linje, som redan förut, ehuru mera obemärkt, skymtat fram i diskussionen och de diplomatiska förhandlingarna. Tsaren skulle få behålla de baltiska provinserna plus sydöstra

---

¹ II s. 120. Sörensson har observerat motsättningen mellan de ryska och svenska uppgifterna men känner de förra blott från Bacmeister och vågar icke draga några bestämda slutsatser. Sverige och Frankrike III s. 93 och 97.

Karelen med Viborg men skulle i gengäld sluta förbund med Sverige och på annat håll skaffa detta land ersättning för de lidna förlusterna. Sedan tsaren underrättats om den nya vändning, som förhandlingarna därmed togo, gillade han planen i princip och uppdrog åt Osterman att utforma densamma. Görtz däremot fick använda hela sin fintlighet för att hos Karl XII genomdriva det för denne ursprungligen främmande projektet.

Hartman kan i detta sammanhang ge ytterligare bidrag till avslöjandet av den dubbelpolitik, som Görtz därvid nödsakades föra. I ett memorial till v. Müllern framställer han utsikterna för fred med Ryssland som synnerligen goda¹. Ryssarna skulle vara villiga att sluta fred på något av nedannämnda alternativ. Antingen skulle de nöja sig med Ingermanland med Narva och Viborg utan några vidare förpliktelser eller också skulle de återlämna endast Finland utom Viborg men i stället lämna ersättning i ryska Karelen och förhjälpa Sverige till ytterligare ersättning på annat håll genom erövring av Norge och återtagande av de tyska provinserna. Görtz använder här sin gamla taktik att framföra egna förslag under förevändning att de härröra från annat håll, men tar på samma gång den stora risken att få sina manipulationer grundligt avslöjade. Vi stå här, framhåller Hartman, inför en till synes absolut oförklarlig motsättning mellan de svenska och ryska versionerna av underhandlingarnas förlopp. Genom de senare veta vi, att »alternativ I» aldrig framförts. Han anser, att vi nu liksom 1713—14 måste söka förklaringen i den gottorp-ska politiken, och finner förklarligt, att Osterman i en rapport säger sig icke riktigt kunna veta, när han har att göra med den svenske eller den holsteinske Görtz².

För att personligen kunna övertala konungen avlade Görtz ett besök hos honom i hans högkvarter i medio av juli. Karl fann planen d. v. s. »alternativ II» (det andra nämnes aldrig) väl vidlyftig, men uppmanade dock sin minister att utforma ett närmare förslag i samråd med ryssarna.

Under sin andra vistelse i Lövö företog sig Görtz närmast att utforma »ekvivalentplanen» i hopp om att till slut vinna konungen för densamma, och han gjorde det i den fasta övertygelsen att den var den enda möjliga förhandlingsbasis med ryssarna. Hartman är emellertid av den meningen, att hans uppgift nu av flera skäl var nästan olöslig. Tsaren var nu mindre benägen för eftergifter än förut, eftersom hans egen ställning betydligt stärkts genom Alexeis död och gammalryssarnas nederlag. Genom freden i Passarowitz mellan kejsaren och Turkiet frigjordes dennes

¹ II s. 141.

² III s. 13.

arméer och genom kvadruppelalliansen mellan England, Frankrike och Österrike knötens både han och Filip, den franske regenten, till det engelska systemet. Alla dessa omständigheter utgjorde ett svårt slag för Görtz' högtflygande planer. »Ja, även om Görtz efter denna tilldragelse lyckats genomdriva *den olösliga uppgiften att få Karl XII och tsaren med på en gemensam fredsplan*, skulle Sverige och Ryssland svårligen med utsikt till framgång kunnat träda i harnesk mot Georg I, så stark och mäktig, som denne nu hade blivit»¹. Som ännu ett moment av vikt för denna del av kongressen kan anföras, att tsaren icke hade för avsikt att svika sin preussiske bundsförvant utan krävde, att han skulle inneslutas i freden.

I början av augusti kunde Görtz till konungen översända ett utkast till fredstraktat med Ryssland, som han utarbetat i Stockholm, dit han återvänt från Lövö. I detsamma förutses först och främst en gemensam militär aktion från Sverige och Ryssland nästföljande år i Polen och norra Tyskland i syfte att återuppsätta Stanislaus på Polens tron och återerövra Sveriges tyska provinser². Som ekvivalent för de »ansenliga länder» — ingen specifikation — som Sverige skulle avträda till Ryssland, skulle tsaren förhjälpa detsamma till erövring av Norge och framför allt med all makt till återtagande av Bremen—Verden från Hannover. I en särskild exekutionsrecess utvecklas väldiga planer för nästa års fälttåg till lands och sjöss. I en bilagd motivering pläderar Görtz kraftigt för freden med Ryssland såsom den enda framkomliga utväg, som för närvarande stode till buds³. I värsta fall d. v. s. om konungen vägrade sitt bifall, kunde man alltid genom ett av tsaren undertecknat godkännande skaffa sig svart på vitt på dennes trolöshet mot bundsförvanterna, och dessutom kunde en ingången fred med för tillfället oundvikliga landavträdelser ju alltid brytas, när så befanns lämpligt.

Konungens svar blev ett bestämt avslag. Förlusterna ansågos som alltför säkra, de utlovade vinsterna alltför osäkra. Tsaren borde återlämna allt vad han erövat utom Ingermanland och för detta lämna ersättning i ryskt område. Förhandlingarna skulle föras vidare efter denna linje och kongressen alltså icke avbrytas. »Härmed var Karl XII:s ställning till den ryska freden oåterkalleligen angiven», säger Hartman. »Någon attack mot detsamma har Görtz veterligen icke vågat göra»⁴. I sina kommen-

¹ III s. 68—69. Kurs. av undertecknad.

² III s. 95 o. f.

³ III s. 99.

⁴ III s. 120.

tarer ansluter han sig alltså till den förhärskande uppfattningen om oböjligheten i Karls vägran att göra några väsentliga landavträdelser för att få fred med Ryssland. Hartmans kännedom om det ryska materialet har satt honom i stånd att skarpare än någon annan markera såväl denna omständighet som Görtz' tvetydiga politik. Han har så att säga fört den traditionella uppfattningen till sin spets, men därigenom också berett vägen för starka tvivel på dess hållbarhet.

För Görtz återstod nu, enligt Hartmans förmenande, intet annat än att förbereda en värdig reträtt, vinna uppskov med och säkerhet för ryska krigsplaner mot Sverige och få i sin hand ett bevis för tsarens trolöshet mot bundsförvanterna. Han utförde detta åliggande med vanlig skicklighet. I slutet av augusti månad lämnade både han och Osterman Lövä. Den senare förde långa muntliga konferenser med tsaren, som låg med sin flotta vid Finlands sydvästra kust inom bekvämt räckhåll för underhandlarna på Åland. Vid sin återkomst till Lövä medförde kanslirådet det av Peter reviderade men i huvudsak godkända och dessutom under-tecknade traktatutkastet enligt ovan angivna riktlinjer, dock med landavträdelserna mycket ordentligt preciserade¹. Med detta betydelsefulla moment slutar tredje delen av »Åländska kongressen och dess förhistoria». Som ett av de viktigaste resultaten har fastslagits, att Görtz måste anses som den verkliga initiativtagaren till såväl kongressen som ekvivalentplanen. Därmed har en gammal missuppfattning rättats.

I en ytterst väsentlig punkt skiljer sig Hartmans uppfattning ännu icke från hans föregångares. Han anser liksom dessa kongressens fiasko givet efter konungens andra avslag, i augusti, på förslaget om fred enligt ekvivalentplanen. Men det är redan framhållet, att denna med skärpa framförda åsikt icke innebär någon fullständig lösning utan lämnar flera problem oavgjorda eller endast delvis lösta.

II.

I den tre år senare (1928) utkomna fjärde delen av »Åländska kongressen och dess förhistoria» finna vi författaren inne på delvis helt andra linjer. I vissa avseenden står han ännu kvar på samma grund som förut. Karl XII är fortfarande krigaren, järn- och-blod-statsmannen, som väl kan låta sina diplomater hållas men aldrig för vinnande av fred vill tillåta någon avsevärd minskning av sitt rike. Samtidigt skjutes Görtz emellertid alltmera i för-

¹ Traktaten finnes som bilaga till III s. 175—88.

grunden. Med stöd av riksarkivarien H. Almquists grundliga undersökningar om hans politik 1713—14, hävdar Hartman, att man i första hand måste betrakta Görtz som holsteinare och att man långt tillbaka kan följa de politiska principer, som han förfäktade framför allt på Ålandskongressen¹. Då baronen beslöt sig för att övergå i Karl XII:s tjänst, »hade han redan utarbetat sitt eget system för fredens genomdrivande, fantastiskt måhända i mångas tycke men storstilat och genialiskt och därtill väl genomtänkt och försiktigt framfört». Hans ställning som Karl XII:s förnämste »troman» ter sig väsentligt osäkrare än förut. Till denna och andra ytterst betydelsefulla omvärderingar har Hartman kommit genom ett närmare studium av det hessen-kasselska arkivet i Marburg².

Skildringen börjar i denna fjärde del med en tillbakablick över Görtz' politik under åren närmast före hans inträde i svensk tjänst i enlighet med H. Almquists resultat. Sedan följer en med tillhjälp av det nya materialet reviderad och i vissa punkter tillökt exposé över de redan förut behandlade händelserna 1716—18. I hela Görtz' politiska verksamhet under denna tid ser sig Hartman nu i stånd att spåra oavlåtliga konflikter med hans hessiska motståndare. Hans plan om fred och förbund med Ryssland, varmed tanken på en rysk-gottorpsk giftermålsförbindelse var nära förknippad, utgjorde ett ytterst allvarligt hot mot hessarna. För att dessa senare icke skulle arbeta sina holsteinska antagonister i händerna tvungos de med sina svenska anhängare att intaga en helt annan ställning till de utrikespolitiska problemen. I full insikt om detta sökte Görtz för att främja de holsteinska intressena redan 1716, då lantgreven, som förut omtalats, fått hand om den ryska negociationen, att undantränga denne för egen räkning. Däremot lyckades Karl av Hessen under Görtz' fångenskap i Holland i viss mån återvinna sin ställning som ledare av den svenska diplomaten i utlandet.

Med utgångspunkt från denna rivalitet förklarar nu Hartman en lång rad dunkla, motsägelsefyllda och bevisligen falska uppgifter i den tidens diplomatiska korrespondens, enkannerligen Görtz' egen. Som förut framhållits, framställer denne redan 1717 utsikterna för en gynnsam fred med tsaren mer än lovligt optimistiskt i hopp om att bli ensam betrodd med arbetet på deras förverkligande³. Han låter ibland påskina, att tsaren är beredd att

¹ H. Almquist, Holstein-Gottorp, Sverige och den nordiska ligan i den politiska krisen 1713—14. 1918.

² IV Inledningen.

³ IV s. 34—35 och 40—41.

göra stora eftergifter för att få fred med Sverige och t. o. m. är beredd att återlämna allt utom Petersburg med område¹. Vi veta, att detta strider mot verkliga förhållandet. Men Hartman förutsätter, att konungen var invigd i denna intrig och kände till tsarens verkliga avsikter; muntliga rapporter och överenskommelser användes vid de egentliga förhandlingarna, och Görtz' ovan nämnda memorial tillkommo endast för att vilseleda hans motståndare eller Sveriges fiender, i vilkas händer de ju lätt kunde falla på sin väg till konungen.

Under kongressen sammanväver Görtz skickligt de svenska och gottorpska intressena. Hela ekvivalentplanen vilar, framhåller Hartman, på Karl Fredriks giftermål med en rysk prinsessa och den svenska tronföljdens säkrande åt honom. Endast dessa senare omständigheter kunde nämligen tillsammans skänka Ryssland den säkerhet, som tsaren behövde, för att man skulle kunna locka honom med i ett så vidlyftigt företag, som ekvivalentplanens förverkligande ju dock innebar med alla dess svårigheter och risker². Efter mycket besvär skall Görtz slutligen ha lyckats intala konungen, att denna fredsplan vore den enda praktiskt utförbara. Det underliga och svårförklarliga memorialet till v. Müllern med dess alternativ I och II tolkas nu av Hartman som en ren försiktighetsåtgärd mot ombudsrådet, avsett att vilseleda denne ifråga om kongressens verkliga förlopp. Hartman ser i ett senare memorial från v. Müllern angående fredsverket ett bevis på att vi få räkna honom bland Görtz' avgjorda motståndare³. Görtz är icke sen att svara med samma mynt. Flera av hans memorial till konungen rikta sig indirekt mot Müllern och lantgreven och deras politiska system, som satte fred med England främst på programmet. Det är typiskt för Görtz' taktik, att han skyller både ekvivalentplanen och sina uppgifter om ryssarnas frikostiga tidigare löften på tsaren och Osterman.

Hessarna å sin sida voro emellertid icke heller sysslolösa. Lantgreven sökte själv, genom sin son och svärdotter och genom sina diplomater, främst den svenskfödde general Ranck och hovrådet Hein, systematiskt misstänkliggöra Görtz hos Karl XII och t. o. m. hos tsaren⁴. Han ser med största oro Görtz' förbindelser med ryssarna i Holland och med sachsiska och preussiska statsmän på hemvägen till Sverige, och kongressen var ett svårt slag för honom och hans son. »De hade», skriver Hartman, »fullt

¹ IV s. 42.

² IV s. 49—50.

³ IV s. 59.

⁴ IV s. 80 o. f.

klart för sig, att Ålandskongressen innerst gällde tronföljden i Sverige»¹.

Arvprinsens rapporter till fadern under våren 1718 visa oss alltså förklarligt nog situationen i en för det hessiska partiet mycket mörk dager. Längre fram utebli underrättelserna. Hartman tar med hänsyn till den föregående korrespondensens natur detta som ett tecken på att muntliga budskap trätt i dess ställe och att arvprinsen nu med all makt arbetade på att stärka sin ställning i Sverige. Bevis finnas för att hessarna redan förberedde sig på att övertaga makten i händelse av konungens död; i nödfall med våldsamt undanträngande av holsteinarna². Ett personligt intresse av Görtz' störtande hade, påpekar Hartman, lantgreven däruti, att denne för andra ändamål hade disponerat en del franska subsidiemedel, som egentligen anslagits till lantgreven som likvid för några hans fordringar på svenska kronan.

Ett sista försök att komma i kontakt med de svensk-ryska underhandlingarna på Åland gör lantgreven 1718, då han låter general Ranck taga vägen över Ryssland och Finland till Sverige³. Arvprinsen hade nu systematiskt uteslutits från t. o. m. känedomem om förhandlingarnas gång. Det gällde för hessarna tillsvare i främsta rummet att försöka hindra det planerade infallet i Norge.

Som »ett nytt moment i den hessisk-gottorpska dragkampen» betraktar Hartman ett förslag från v. Müllern om underhandlingar med England—Hannover, sedan kongressen efter konungens andra avslag kunde betraktas som misslyckad⁴. Detta är att anse som »en ren fars», inspirerad av Görtz, som fått v. Müllern på sin sida och med detsamma avsåg att vilseleda sina motståndare, innan han själv för sista gången begav sig till Åland, där han tänkte göra ännu ett försök att sammanjämka de olika ståndpunkterna och få fred till stånd. »Förvisso måste oerhört viktiga intressen stå på spel, eftersom Görtz nödgades vidtaga försiktighetsåtgärder av ovannämnda art»⁵. Hartman låter påskina, att utsikterna för ett gynnsamt resultat av Ålandskongressen, när allt kommer omkring, icke voro så mörka efter Karls andra avslag på Görtz' plan, som man förut velat göra gällande.

Genom att föra in den hessisk-holsteinska motsättningen i det diplomatiska intrigspelet har Hartman lämnat en i vissa

¹ IV s. 89.

² IV s. 102 o. f.

³ IV s. 116 o. f.

⁴ IV s. 131.

⁵ IV s. 136 o. f.

stycken ganska acceptabel förklaring över en del oklara punkter i sin föregående framställning men han stannar icke därvid. På sin väg ut ur den »återvändsgränd», i vilken han säger sig ha råkat i de tre första delarna genom sin alltför okritiska tro på materialets tillförlitlighet, kommer han till starkt revolutionerande slutsatser. Han ser sig slutligen i stånd att framlägga en i mångt och mycket helt ny bild av Görtz och dennes ställning till konungen och hans övriga rådgivare samt av de svensk-ryska underhandlingarnas ursprung, karaktär och syften. Framställningen utmynnar i en djärv och i många avseenden bestickande rekonstruktion av Görtz' utrikespolitiska system i hela dess vidd. Konturerna av den nya uppfattningen framträda i uppsatsen »Om förhållandet mellan Karl XII och Görtz på utrikespolitikens område efter konungens hemkomst från Turkiet och till hans död (1714—1718)». Mera utformad och belagd finnes den i sista delen, den femte, av »Åländska kongressen och dess förhistoria».

Hartman utgår vid utformandet av sina nya teorier från att någon slags förklaring måste finnas till den fruktansvärda härva av motsägelser och inbördes stridiga uppgifter, som vimla i tidens diplomatiska korrespondenser. Sålunda kommer Görtz i sina rapporter till konungen gång på gång med klart felaktiga, förvrängda eller våldsamt överdrivna uppgifter av sådan art, att deras rätta halt måste ha varit uppenbar för Karl. Detta anser Hartman kunna förklaras med att breven voro vad man då för tiden kallade »ostensibla». Detta innebar, att de antingen kunde befaras falla i orätta händer eller voro avsedda att av mottagaren visas upp för någon annan och i båda fallen voro skrivna i avsikt att ge en falsk bild av vissa fakta. Såväl brevhemligheten som postsäkerheten voro nämligen mycket diskutabla begrepp på den tiden. Man kunde alltså genom dessa metoder draga bort uppmärksamheten från de verkliga meddelandena medelst »officiella», men falska sådana och alltså maskera eller »camouflera» sina verkliga avsikter. Chiffer kunde naturligtvis också användas och togs flitigt i bruk men innebar ingen absolut säkerhet. I stället kunde man använda ett slags fördolt chiffer, bestående däri att man gav vissa ord eller uttryck en särskild betydelse, som endast den invigde kunde förstå. Ännu en faktor, som bidrager till att för oss försvåra utnyttjandet av de diplomatiska akterna, består i bruket att bränna särskilt viktiga meddelanden efter mottagandet; på detta sätt ha flera brev från Görtz till Karl XII undandragits vår kannedom¹. Det gäller då för forskaren att trots alla

¹ Detta sistnämnda faktum framhålls av lektor S. Bonnesen i en recension av Hartmans tre första delar. Hist. Tidskr. 1926. Riktlinjer för en mera kritisk behandling av brev- och depeschmaterialet från 1700-talet ha

av detta system förorsakade motsägelser och luckor i materialet konstruera fram en riktig bild av händelseförloppet, avsikterna och idéerna. Hartman är visst icke den förste, som vågat sig på en så vansklig uppgift men han har vågat försöket i större skala och långt djärvare än någon annan nordisk forskare.

Med utgångspunkt från sin teori om källornas värde och sättet för deras utnyttjande förklarar Hartman den bristande överensstämmelsen mellan de svenska och ryska rapporterna från Ålandskongressen samt dessutom v. Müllerns angrepp mot Görtz. »Det gällde att i främsta rummet få fram så stora meningsdivergenser som möjligt mellan de svenska och ryska underhandlingarna för att därigenom framhäva, hur omöjligt det var att utvinna ens de anspråkslösaste resultat av kongressen på Åland»¹. Man kunde nämligen genom att på detta sätt inge motsidans vaksamma diplomater, framför allt kvadruppelalliansens, den föreställningen, att fred vore omöjlig mellan de båda länderna, vinna tid att fullständigt utarbeta fredsplanen och göra den färdig att omedelbart realiseraras. Eljest kunde man befara, att motståndarna skulle vidtaga mått och steg för att korsa de svensk-ryska planerna. Hartman framhåller med rätta, att om man skulle anse de olika depescherna i allo pålitliga och tillkomna för att ge en sann bild av verkliga förhållandet, så skulle de liksom instruktionerna för sändebuden te sig i stort sett meningslösa och snart ha lett till kongressens sprängning.

På detta stadium av hans forskningar framstå för Hartman Karl XII och Görtz i fullt samförstånd. Redan vid sitt första sammanträffande i Stralsund 1714 ha de dragit upp riktlinjerna för den politik och det diplomatiska spel, som ledde fram till Ålandskongressen. Ännu en ny och intressant synpunkt är, att camouflageverksamheten planlägges gemensamt av de ryska och svenska ambassadörerna i fullt samförstånd med respektive regenter. Sina verkliga instruktioner få de förra vid personliga sammanträffanden med de senare. »Vid de avgörande tillfällena i traktatens genesis reser Görtz till Sverige och Osterman till tsaren för muntliga föredragningar»². Som camouflerande åtgärder får man enligt Hartmans mening även räkna de underhandlingar, som samtidigt med kongressen fördes av Görtz och tsaren var för sig med England, Sachsen och kejsaren samt de dansk-ryska underhand-

---

uppdragits av Erik Arup i »Kritiske Studier i nyere dansk Historie». Dansk Hist. Tidsskr. 1917.

¹ V: 1 s. 17.

² V: 1 s. 20.

lingarna om gemensamt uppträdande mot Sverige 1718. Att märka är att Hartman trots sin utpräglade misstro mot sitt material icke underkänner detsamma som helhet¹. Däremot framhåller han flerstädes, att man måste gå tillväga med yttersta försiktighet vid sovringen av detsamma och blott efter ingående prövningar, jämförelser och konfrontationer godkänna dess uppgifter. Som ett exempel på delvis användbara och pålitliga källor anför han Görtz' brev från fängelset i Arnheim i Holland².

Som en direkt följd av den nya arbetsmetodens införande ser sig Hartman nödsakad att, i vissa fall för tredje gången, ånyo genomgå sitt material för tiden 1714—18 och han drar nu upp konturerna av vad han kallar »Görtz' system»³. Redan under sin utländska resa knyter denne till detsamma jakobiterna och tsaren; »ekvivalenttanken» föres fram av jakobiterna med Görtz i bakgrunden. Den nödvändiga hemlighetsfullheten iakttogs icke alltid tillfyllest — det visar avslöjandet av den engelska komplotten — men uppehölls i övrigt genom rent muntliga budskap eller dito uttydningar av brev, varvid särskilt Poniatowsky men även de ledande jakobiterna, Sparre m. fl. visade sig användbara och aktiva⁴. För att så mycket bättre maskera de parallellt förda svensk-ryska och rysk-preussisk-franska underhandlingarna, förhandla både Karl och tsaren med England, medan man på samma gång så ostantativt som möjligt ger uttryck åt sin misströstan om de dock faktiskt resultatrika närmandena mellan dessa två potentater⁵.

Görtz' underhandlingar med Preussen på hemvägen till Sverige 1717 analyserar Hartman ännu en gång ingående. Han kommer till den slutsatsen, att de voro omsorgsfullt maskerade gentemot England, Sachsen m. fl. och avsedda att inleda fred och förbund mellan Sverige och Preussen, varvid det senare skulle få behålla Stettin. Detta ingår organiskt i den svensk-ryska fredsplanen.

Frankrike och jakobiterna anser Hartman ha sin givna plats i systemet och dit för han även det av Alberoni ledda Spa-

¹ I en replik till undertecknad i sin uppsats i Acta Academiæ Aboensis 1934 s. 57 framhåller Hartman att jag beskyllt honom för ett dylikt förfaringsätt. Det måste emellertid bero på en missuppfattning av en passus i min uppsats »Greve von Dernath och hans »ostensibla» brev». Kar. förb. årsbok 1934.

² Utgivna av Th. Westrin i Hist. Tidskr. 1898.

³ V: 1 s. 31 o. f.

⁴ Jfr. Sparres roll enligt förf:ns föregående framställning. Ovan s. 108 f.

⁵ Jakobiterna visade sig sålunda konsekvent pessimistiska. V: 1 s. 46.

nien. Som avgjorda fiender i den stundande stora kampen räknar han med de makter, mellan vilka alliansförhandlingar just pågingo i Wien, nämligen England—Hannover, kejsaren och Sachsen samt naturligtvis också Danmark. Som mål för de i den »görtzka» koalitionen deltagande olika staterna sätter Hartman, delvis på grundval av föreliggande material, delvis genom egna, mera fria slutsatser, ungefär följande. Ryssland skulle utvidgas utom med områden, som Sverige vore berett att avträda, även med delar av Polen, och Sverige skulle få ersättning på Danmarks bekostnad. August skulle förjagas från Polens tron och Georg I från Englands till förmån för Stanislaus och pretendenten Stuart. Frankrike, Spanien och Preussen skulle vinna landområden från kejsaren och Sachsen¹.

Författaren anför ett otal exempel på camouflagesystemets användning. Allianser, fördrag och underhandlingar doldes dy-medelst på ett sådant sätt, att den officiella, »ostensibla», politiken tillika kunde tjäna som ett slags alibi för vederbörande, om man i framtiden skulle finna det förenligt med sina intressen att skifta politiskt system. Ett detaljerat referat av Hartmans nya uppläggning av problemen skulle kräva större utrymmen än som här står till förfogande. Antydningssvis kunna dock nämnas Görtz' förhandlingar med Sachsen på hösten 1717, vid vilka författaren utförligt uppehåller sig. Han anser, att de i första hand fördes för att lugna de samtidigt i Wien sysselsatta diplomaterna och alltså utgöra ett verkligt praktexempel på camouflagedpolitik². Underhandlingarna om alliansen i Wien anses utgöra den diplomatiska motpolen till kongressen på Åland och Hartman har försett ett av sina kapitel med den ganska träffande rubriken: »Den stora kapp-löpningen mellan Wien och Lövö» som beteckning för det europeiska intrigspelet 1718³.

Enligt samma system kunde v. Müllern, von Dernath och andra av Görtz' anhängare i Sverige synas rikta skarpa angrepp mot honom med vilseledande framställningar av fakta, varigenom hans motståndare skulle bringas att underskatta både hans inflytande och förmåga att leda underhandlingarna⁴. Dessa sina »angrepp» kunde de efter Görtz' fall med fördel utnyttja som bevis för att de aldrig varit delaktiga i hans missgrepp och förbrytelser.

¹ V: 1 s. 81.

² V: 1 s. 126—67.

³ V: 1 s. 168.

⁴ V: 1 s. 103. von Dernaths brev torde dock snarare böra uppfattas som avsedda att användas som påtryckningsmedel mot konungen. Jfr. s. 120 not 1.

Från den svensk-ryska kongressen kan som en intressant detalj anföras Görtz' stora utarbetade förslag till fredstraktat och exekutionsrecess från augusti 1718 med dess utförliga motivering och vittsvävande planer. Hartman anser detta vara en skicklig blandning av uppenbara orimligheter och överdrifter med verkliga fakta efter en metod, som man måste vara på förhand invigd i för att kunna förstå. Den var särskilt anlagd på att narra hessarna och deras anhängare; ingen av de invigda kunde ju taga de fantastiska fälttågsplanerna på allvar.

I sista delen av »Åländska kongressen» för Hartman i en mera essayartad översikt Karl XII:s och Görtz' system tillbaka ända till tiden strax efter Poltava. Redan vid denna tid skulle det enligt hans åsikt ha stått klart för Karl, att Sverige lättast kunde behålla sitt stormaktsvälde genom att sluta fred med Ryssland, i nödfall med landavträdelser, för att så mycket grundligare taga hämd över Danmark, medan motsatsen knappast låter tänka sig. Han kommer med en helt ny förklaring till Stenbocks nordtyska krigsföretag och de därmed förknippade diplomatiska och militära problemen¹. Vidare presterar han en undersökning om kongressens sista månader under Karls livstid, oktober—november 1718, och inför nu i framställningen den ur rysk fångenskap utväxlade general Rehnsköld, som anses ha spelat en viss roll. Freden anser han ha varit så gott som klar vid tiden för Karls död; med stor skicklighet hade man för utomstående lyckats dölja, hur långt i själva verket underhandlingarna framskridit.

I sin sista uppsats i Acta Academiae Aboensis 1935 kommer Hartman med en delvis helt ny uppläggning av hessarnas roll i den förda politiken. Genom att följa bl. a. general Rancks verksamhet under 1718 och upptaga andra förut behandlade partier till ny omprövning tror sig Hartman kunna konstatera, att hessarna endast gjort skenbart motstånd mot konungens planer och t. o. m. låtit bruka sig för deras förverkligande på samma sätt som Görtz utan att egentligen på allvar försöka hävda ett eget utrikespolitiskt system. Deras kampanj mot Görtz skulle alltså blott ha varit ett led i camouflagedpolitiken.

Det är som synes en i många stycken helt ny uppfattning av Karl XII, Görtz och deras politik, som Hartman kommit fram till genom en utveckling, som läsaren, vilken ståndpunkt han i övrigt intager, med stort intresse måste följa. Hans arbete om Ålandskongressen har från en vanlig deskriptiv framställning av ett begränsat ämne vuxit ut till en brett lagd exposé med djärva men ofta bestickande hypoteser. Mot hans i det föregående citerade

¹ V: 2 s. 116.

omdömen om Karl XII som diplomat kunna ställas uttryck från de senare delarna sådana som »Karl XII:s diplomatiska skarpsinne»¹. Konungen förvandlas från passiv till aktiv. Han är icke längre uteslutande krigaren, som tillfälligtvis tillåter diplomaterna att driva ett spel, som han varken förstår eller uppskattar, utan statsmannen, som håller intrigernas trådar samlade i sin hand. Även Görtz undergår inför våra ögon en märkbar förvandling. Från äventyraren, som föga höjer sig över samtidens ränksmidare, blir han till den klarsynte, nitiske och konsekvente förkämpen för ett vittomfattande, nästan storslaget, dynastiskt och utrikespolitiskt system, i första hand gottorpskt, för att mot slutet framstå som Karl XII:s mest hängivne och dugande troman.

III.

Det måste starkt betonas, att Hartman själv för ingen del gör anspråk på att ha presterat ofelbara och slutgiltiga resultat. Han har genomplöjt det material, som han själv och andra bragt i dagen, men är beredd på att de hypoteser, som han uppställt och genom vilka han kommit ut ur »återvändsgränden», kunna komma att justeras genom kommande arkivforskningar. »Jag är övertygad», säger han på ett ställe, »om att, liksom jag ofta framhållit det i mina tidigare arbeten, mina resultat fortfarande befinna sig i stadiet av förberedande utkast och teser och att en fortsatt forskning, särskilt hänförande sig till »planens» utvecklingsskede före 1716, kan beriktiga och fullständiga den bild av konungen och hans politik, som jag sökt åstadkomma»².

Kritiken av de hartmanska resultaten har huvudsakligen skötts av en yngre uppsaliensisk forskare, fil. lic. Stig Jägerskiöld³, sekunderad av fil. kand. Karl-Gustav Hildebrand⁴. Jägerskiöld framför som sin huvudsynpunkt, att Hartman vid såväl utformandet som tillämpandet av sin camouflageteori överskridit gränserna för vetenskaplig noggrannhet och källkritisk precision. Med stor energi och ingalunda alltid motiverad självsäkerhet hävdar han, att denne alltför ofta hemfallit åt hypotesmakeri utan stöd i källorna och skänkt alltför stor till-

¹ Kring Karl XII:sproblemen i mina arbeten. Kar. förb. årsbok 1934 s. 29.

² Kring Karl XII:sproblemen i mina arbeten s. 45.

³ Kring K. J. Hartmans arbete 'Äländska kongressen och dess förhistoria'. Kar. förb. årsbok 1932—33; Den hessiska politiken och den svenska tronföljdsfrågan 1713—18. K. F. Å. 1934.

⁴ Karl XII:problem. Hist. Tidskr. 1934.

tro till vissa källgruppers tillförlitlighet, framför allt de ryska och hessiska, medan han i motsvarande grad underskattat eller utelämnat andra. Han erkänner däremot principiellt det riktiga och bärande i en av Hartmans huvudteser, nämligen den om otillförlitligheten i de officiella diplomatiska aktstyckena och om den dubbla diplomatin. Särskilt skarpt drabbar Jägerskiölds (liksom framför allt Hildebrands) kritik de på egna källstudier icke stödda partier av Hartmans arbeten, som behandla tiden före 1715. På vissa punkter har hans kritik kommit att få karaktären av tillfälliga strandhugg och han gör sig därvid skyldig till samma fel, för vilka han beskyller sin motpart. Han framhåller sålunda med en viss rätt, att Hartman i större utsträckning än vad som skett bort utnyttja det svenska materialet, men han torde dock näppeligen själv vara berättigad att på grundval av blott ett par depescher draga så vittgående slutsatser, som han faktiskt gör. Till Jägerskiölds antagande om de betydande resultat, som kunna stå att vinna vid ett närmare studium av Alberonis och jakobiternas politik, ställer man sig tillsvidare avvaktande.

Vid bedömande av K. J. Hartmans insats i den karolinska forskningen bör givetvis huvudvikten läggas vid arbetet om den åländska kongressen. Bakåtprojiciering av vunna resultat ligger ofta frestande nära tillhands för forskaren och det skall inte förnekas, att denna metod i ett och annat fall kan bli av värde som stöd eller utgångspunkt. I föreliggande fall kunna de hartmanska essayerna om Karl XII:s utrikespolitik före 1715 ha ett visst berättigande genom det intresse och den diskussion de väckt till liv och därigenom att de fastslagit vissa allmänna riktlinjer. Men det kan vid dem icke fästas samma avseende som vid en strikt vetenskaplig utredning.

För den som i likhet med undertecknad utifrån delvis andra synpunkter nalkats dessa problem, vill det synas, som om Hartmans rekonstruktion av den görtzska politik, som 1716—17 väl torde ha blivit i detalj utformad, vore i mångt och mycket riktig. På detaljkritikens väg skulle man, om utrymme stode till buds, dock kunna påvisa åtskilliga brister och ofullständigheter i densamma. Sålunda kunde man önskat, även om starka skäl kunna förebringas för motsatta ståndpunkten, att Hartman kraftigare kunnat markera den uppfattning av Görtz' strävanden, som kommer till synes i fjärde delen av »Åländska kongressen och dess förhistoria». Detta gäller framför allt betonet av den speciellt holsteinska inriktningen i Görtz' politik. Med Jägerskiöld kan man hävda, att camouflageteorien, misstron till de diplomatiska aktstyckenas sanningsvärde, ibland hos

Hartman drivits överhövan långt. I åtskilliga fall kan man med bibehållande av de hartmanska utgångspunkterna för övrigt komma till helt andra resultat än någon av de båda forskarna.

Hartmans forskarmetod har obestriddligen i många stycken öppnat nya perspektiv för vetenskapen och ställt i utsikt en riktigare uppfattning av det tidsskede, han behandlat. Dess förnämsta brist ligger givetvis i de möjligheter till alltför subjektiv bedömning utifrån förutbestämda synpunkter, som den icke sällan ger. Man kan emellertid med visst skäl ställa sig tvivlande inför möjligheten av att komma till en verkligt exakt ståndpunkt ifråga om några av problemen. Materialet är till omfånget mycket stort, och det ligger nära till hands att mer eller mindre omedvetet i likhet med Hartman ge vissa grupper därav företräde. Camouflagepolitiken och den dubbla diplomatin, vilkas tillvaro är ovedersäglich, om än deras betydelse och omfattning icke får överskattas, torde vara svåra att komma tillrätta med efter några allmängiltiga principer. Frågan är dock om icke Hartmans metod, använd förberedelsevis och med måtta, är att föredraga framför den gamla skolans halvt resignerade konstaterande av uppgifternas oförenlighet och problemens därav följande olöslighet.

Men finnes då ingen ledtråd, som kan föra ut ur labyrinten? Hartman och hans motståndare röra sig ensidigt med det diplomatiska materialet. En allsidigare betraktelse av hela det historiska sammanhanget torde i varje händelse bidra till en säkrare och djupare uppfattning av de frågor det gäller.

En undersökning av de militära företagen, av rustningarna och de andra förberedelserna bör otvivelaktigt komma att ge anledning till viktiga slutsatser ifråga om den yttre politiken. Vid sidan härav har man att uppmärksamma även Karl XII:s mer eller mindre bekanta administrativa och ekonomiska reformer och nyskapelser. Överhuvud bör man nog — det gäller både Hartman och Jägerskiöld — fästa något mera avseende vid Görtz' dubbelbefattning i Sverige. Samtidigt som han intog den obestriddligen främsta platsen bland de svenska diplomaterna, innehade han på den inre politikens område en ställning, som osökt påminner om den med honom samtida, bekante franske finansmannen John Laws¹. Säkert är i varje fall, att man icke under några omständigheter kan behandla den yttre politiken

---

¹ »He was a great Admirer of Mr Laws», säger den med Görtz personligen bekante resenären de la Motraye i sina »Travels» II s. 362. 1723. En jämförelse mellan Görtz' och Laws ekonomiska system, som redan vid första anblicken förete vissa likheter, bör kunna bli ganska givande.

som helt fristående från den inre; motsatta förfaringsättet är naturligtvis lika förkastligt.

Hur som helst, man kan näppeligen få fram en tillfredsställande helhetsbild av det diplomatiska spelet från Sveriges sida under Karl XII:s sista år utan att i någon mån känna till och beakta de väldiga ansträngningar, som under denna tid gjordes för att mobilisera landets alla resurser till en sista kraftyttring. Ibland kunde motiven för den invecklade valutapolitik och den monopolistiska, nästan statssocialistiska näringspolitik, som syftade mot detta mål, vara skickligt dolda eller »camouflerade»; kryphål, omvägar och maskering voro ju ingen ovanlig sak i den tidens europeiska stater med deras outvecklade finanssystem¹. Hur mycket Görtz än bollade med fantastiska uppslag och projekt under sin diplomatiska bana, kan han säkerligen icke ha undgått att i avgörande ögonblick tvingas taga hänsyn till det för Sverige i dess dåvarande läge möjliga och fördelaktiga.

Utrymmet tillåter endast att anföra ett par exempel, som kunna tjäna som illustration till det ovan anförda.

Sveriges kommersiella förbindelser med utlandet under åren 1716—18 ge stoff till åtskilliga viktiga slutsatser ifråga om den yttre politiken i övrigt. Den traditionella föreställningen, att Sverige genom den fientliga blockaden och kanske främst genom sina egna kapares, av konungen uppmuntrade hänsynslöshet var i det närmaste avspärrat från utlandet under denna tid, torde vara mogen för revision. Anföras må här blott, att den så omdiskuterade kaperipolitiken så småningom gavs en något smidigare utformning och att de styrande icke utan skicklighet förstodo att utnyttja Sveriges ställning som leverantör av vissa oundgängliga varor, framför allt järn. Genom att bevilja pass åt vissa utländska, framför allt holländska köpmän till skydd mot de svenska kaparna säkrade man den nödvändiga importen till Sverige. Genom att handeln i stor utsträckning dirigerades över (det formellt fientliga) Königsberg gav man den preussiske konungen anledning att i eget intresse motsätta sig ett fullständigande av blockaden mot Sverige och utsådde split mellan honom och hans engelska och danska allierade². Likaledes hindrade man holländarna från att helt ansluta sig till det engelska systemet och vidgade den redan befintliga

¹ Se bl. a. Heckscher: De europeiska staternas finanser på Karl XII:s tid. Kar. förb. årsbok 1921.

² Königsbergs roll som transitohamn framgår bl. a. av Tabeller over skibsfarten i Öresund 1660—1781 I.

klyftan mellan Georg I och hans engelska undersåtar, som till dryga priser måste köpa det oundärliga svenska järnet via Holland eller Königsberg, eftersom de av sin konungs tyska småfurstepolitik hindrades från att själva bedriva den vanliga, vinstgivande handeln på Sverige¹. Den engelsk-danska blockaden, som 1717 lyckats pressa ned Sveriges utrikeshandel till ett minimum, bröts därigenom, och utrikeshandeln steg under 1718 högre än något annat krigsår efter 1708². Det är med tanke på Hollands ovan antydda roll knappast troligt, att detta land i Görtz' system intog den plats, som Hartman förmodar — som blott och bart ett expansionsobjekt för den franske bundsförvanten³.

Som ett ytterligare, ytterst betecknande exempel på hur diplomatiska hänsyn och motiv äro sammanvävda med rent ekonomiska i Görtz' politik, kan nämnas införandet av vägsedlar på järn, stål, koppar och övriga exportvaror under våren och sommaren 1717 samt av frisedlar från Upphandlingsdeputationen som villkor för exporten. Dessa åtgärder uppfattades från officiellt ämbetsmannahåll dels som en förmån åt ett holländskt finans- och köpmannakonsortium, som åtagit sig att införa och mynta silver, dels som en skyddsåtgärd åt inhemska näringsidkare mot utländskt och inhemskt kapitalägarförtryck⁴. Av Görtz' förutnämnda brev från fängelset i Arnhem framgår emellertid, att de dessutom hade till uppgift att neutralisera verkningarna av den fientliga handelsblockaden genom att sätta de svenska exportörerna i stånd att avvakta lämpligaste tidpunkten för utförelsen. Görtz tänkte sig även att uteblivandet från världsmarknaden av vissa för särskilt Västeuropa oundärliga svenska varor, skulle kunna användas som påtryckningsmedel vid kommande underhandlingar⁵. Som en framgång för hans plan måste det nog i viss mån betecknas, att t. ex. engelsmännen

¹ Om det engelska missnöjet och dess orsaker se J. Chance: *The Northern question in 1718*, *Engl. Hist. Review* 1906 s. 461 samt E. Heckscher: *Un grand chapitre de l'histoire de fer, le monopole suédois*, *Annales d'histoire économique et sociale* 1932 s. 130.

² Enligt vad statens inkomster av stora sjötullen utvisa. Axelson: *Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid* s. 233.

³ V: 1 s. 122.

⁴ *Kommerskollegii protokoll* 9 t. o. m. 14 mars 1717. RA. Förordningarna tryckta i Stiernmans »*Samling af Kongl. Stadgar, Bref och Förordningar*», VI s. 330—40 och 368—72; Görtz' myntningskontrakt i Mosers »*Rettung der Ehre und Unschuld* — — —» s. 417—421.

⁵ Westrin a. a. H. T. 1898 s. 156—57.

ju faktiskt visade sig ur stånd att undvara det svenska järnet; trots det att de måste köpa detsamma i andra eller tredje hand till högre priser än vanligt, visar importen ingen väsentlig minskning¹.

Utöver vad här sagts torde upplysningar av vikt kunna vinnas genom en undersökning av den diplomatiska verksamheten och partikampen under åren närmast efter Karl XII:s död². Partistriderna vid 1719 års riksdag, holsteinarnas nederlag och icke minst den vidlyftiga och långvariga avvecklingen av det »görtzka» systemet ha endast delvis undersökts, men det vill synas som om de kunna ge åtskilligt utöver vad som redan framkommit³. För att nu endast nämna ett enda exempel, så finnas i protokollen och handlingarna från den kommission, som 1719—27 undersökte Upphandlingsdeputationens och Kontributionsrånteriets förvaltning, ett flertal intressanta fakta, oumbärliga för den som vill söka komma till klarhet om förutsättningarna för och de stora dragen av Görtz' politik⁴. I vissa punkter kommer man härvid till helt andra resultat än Hartman. Sålunda synes det hessiska partiets subordination under Görtz' utrikespolitiska system tämligen tvivelaktig och den absoluta enighet bland holsteinarna inbördes, som Hartman nästan tar för given, icke bestyrkt. Fiendskapen mellan Görtz och H. F. Bassewitz efter och i anledning av den senares misslyckade beskickning till Petersburg 1714 anser Hartman vara camouflage⁵. Bassewitz' uppträdande efter Görtz' fall ger intet stöd åt denna uppfattning⁶.

»Den viktigaste frågan gäller självklart Görtz' förhållande till konungen. Uppklarandet härav underlättar i hög grad de övriga problemens lösning», säger Hartman i en replik till sina

---

¹ Se Heckschers och Chances ovan anförda arbeten samt en tabell över Englands järnimport i en bilaga till E. Heckscher: Produktplakatet. Hist. studier tillägnade Harald Hjärne s. 782.

² Jfr. Einar Carlsson, *Freden i Nystad I*. Uppsala 1932.

³ Grundläggande är här C. G. Malmströms redogörelse i *Sveriges politiska historia 1718—72 I*.

⁴ Kommissioner över ämbetsförseelser m. m. RA.

⁵ Kring Karl XII:sproblemen s. 19. Jfr. H. Almquist: *Holstein-Gottorp, Sverige och den nordiska ligan*, kap. V, särskilt s. 188—201.

⁶ Bassewitz bidrog genom sina vittnesmål inför kommissionen att ytterligare försvåra Görtz' redan förut svaga ställning och det synes sannolikt att det var han som förmådde hertigen att avskeda den störtade ministern. Cederschjöld, *Bihang till Riksdagen 1719* ss. 168, 173 och 192.

kritiker¹. Vi ha redan haft tillfälle att taga del av den utveckling, som hans egen uppfattning undergått ifråga om detta centrala problem. Man ställer sig emellertid tvivlande inför möjligheten av att komma till klarhet på den väg han anvisat. Problemet om Görtz' förhållande till konungen synes mig så invecklat, att ett försök till lösning därav måste komma i sista hand. Jägerskiöld faller icke något skarpt, preciserat omdöme i denna sak men synes förutsätta, att Görtz under Karls sista tid i stort sett åtnjöt dennes odelade förtroende. Mot detta måste undertecknad anmäla en viss skepsis. Även om man icke sätter någon tilltro till en Feifs uppgift², att konungen skulle ha haft för avsikt att låta arrestera Görtz vid dennes ankomst till högkvarteret från sista besöket på Ålandskongressen, måste man betänka att Görtz' ställning var ytterst svår och långt ifrån oanriplig. De administrativa reformer, för vilka han åtminstone delvis var ansvarig, undanskjutandet av de gamla ämbetsverken, de många ingreppen i näringsidkarnas privilegier och andra förmåner, de tunga skattebördorna m. m. hade under år 1718 nått sin höjd. Håtskheten mot Görtz inom så inflytelserika samhällslager som adeln, byråkratien och borgerskapet var utomordentligt stor. Det förefaller som om hans ekonomiska politik visserligen på ett någorlunda tillfredsställande sätt förmått säkerställa de väldiga rustningarna för Norges intagande genom ett kortare fälttåg men därmed också nått gränserna för sin prestationsförmåga. Den beryktade sättepenningsavgiften måste nog betecknas som en allra yttersta nödfallsutväg, en bottenskrapning av de sista resurserna³. Misslyckades Görtz i de uppgifter av politisk och ekonomisk natur, som han åtagit sig att lösa, kan detta näppeligen ha undgått att menligt inverka på hans ställning i andra avseenden och försvaga konungens förtroende till honom. Som ett bevis på att han själv icke odelat litade därpå kan man kanske betrakta de pessimistiska och, enligt mitt förmenande, ytterst som påtryckningsmedel gentemot konungen avsedda brev, som von Dernath skrev till honom på hösten 1718⁴. Det synes mig alltså förhastat att på forskningens nuvarande ståndpunkt bygga alltför mycket på tesen om Karl XII:s orubbade förtroende för Görtz.

¹ »Några inlägg»; s. 57.

² Cederschjöld: Bihang till Riksdagen 1719 s. 243.

³ Förordningen, som avsåg att skaffa redbart mynt i och för import av magasinsspannmål med anledning av dålig skörd under året, utkom den 20 nov. 1718 men hann aldrig tillämpas. Stiernman a. a. VI s. 561.

⁴ Jfr. den ovan sid. 120 not. 1 och sid. 121 not. 4 anförda uppsatsen.

Man kan, som förut påpekats, sätta in med kritik och komplettering på många punkter av Hartmans monumentala arbete. Det gäller dock att under en granskning, som varje vetenskapsman måste vara beredd att underkasta sig, icke förlora ur sikte de stora och bestående tjänster, han gjort den karolinska forskningen. Det ligger alltför mycket av underskattning i en frågeställning som denna: »Om Hartman med intuitiv klarsyn kommit nära verkligheten eller om hans insats är begränsad till den — i och för sig betydande — bedriften att ha fört in vissa begränsade källgrupper i diskussionen och vissa allmänna uppslag»¹. Likaledes synes det vara ett allt för tidigt omdöme, då Hildebrand med tydlig vink om vem som skall göra't och upptaga den fallna manteln, talar om »den rad av vägrödjare med modet att göra misstag, som har sin siste representant i K. J. Hartman»². Lämpligare vore väl att sätta honom bland de första av dem, som vågat tränga vidare på ett område, där forskningen på en och annan väsentlig punkt tvingats att göra på stället marsch och riktat ett svårt slag mot den obegränsade tilltron på depeschmaterialets allena saliggörande betydelse för 1700-talets diplomatiska historia. Den debatt han väckt till liv har säkert för många — kanske icke minst för hans kritiker — medfört vittgående uppslag och framtingat ett djupare inträngande i problemen.

Ingen som i framtiden kan komma att till behandling upptaga perioden 1715—18 i Sveriges historia kan undgå att taga del av K. J. Hartmans resultat och ställning till hans teorier.

Gösta Lindeberg.

---

¹ Hildebrand a. rec. s. 394.

² A. a. s. 402.